

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

950 éves a Garamszentbenedeki alapítólevél*

1. A Garamszentbenedeki oklevelet 1075-ben adták ki, azaz idén 950 éves. Ez az irat egy egykori bencés apátság alapításáról szól felsorolva az alapításkori adományokat. Az apátságot I. Géza alapította a Garam folyó mellett a mai Szlovákia területén, Garamszentbenedek községben (az alapítás mondai hagyományaihoz vö. KNAUZ 1890: 1–2). A településnév patrocíniumi eredete jól mutatja, hogy az alapításkor még nem ez volt a hely neve, az csak később keletkezett a templom védőszentjének nevéből. A falu korábban a személynévi eredetű (ehhez vö. TÓTH V. 2001: 227, SZÖKE 2015: 84) *Petend* nevet viselte, amelyet az apátság javait összeíró bulla említ meg elsőként 1209-ben: *Peteñ* (Str. 1: 190). Az is lehetséges tehát, hogy az alapításkor még nem is volt lakott terület (vö. KNAUZ 1890: 208), mindenesetre a *Petend* nevet nem említi az alapítólevél.

A latin nyelvű adatok között (Gy. 1: 425; SZÖKE 2015: 170–171) a *Garamszentbenedek* településnév első említését keresve a templomcímtilt nem könnyű elhatárolni a már tényleges helynévi szerepben feltűnő adatokat. A korábban mondottaknak megfelelően az alapítólevélben még biztosan nem a településnév szerepel, hanem a Szent Benedek tiszteletére szentelt monostort említik: *monasterio Sancti Benedicti*, *abbatis Sancti Benedicti* (DHA. 1: 218). A második példában feltételezhetően egy elliptikus említéssel van dolgunk, azaz metonimikusan csak a szent nevével említik az egyházi épületet. Ugyanakkor ezek mögött az elliptikus szerkezetek mögött azt a korabeli szemléletet is tetten érhetjük, hogy a monostor nem csak a védőszent oltalmára van bízva, hanem az égi patrónus annak tulajdonképpen a birtokosa is, vagyis az adományok és a szolgálonépek (*terre Sancti Benedicti*, *populos Sancti Benedicti*, DHA. 1: 217) is az ő (jelen esetben Szent Benedek) tulajdonában vannak (vö. SZENTGYÖRGYI 2013: 158). Magyarul elsőként 1366-ban *Zenthbenedek* formában tűnik fel a településnév. Ezt megelőzően azonban egy 1229. évi oklevél *Goron Sancti Benedicti* latin nyelvű lejegyzése is magyar szórendet mutat. A 15. századig ugyanakkor a patrocíniumi településnév mellett a hely elsődleges *Petend* neve is használatos (vö. ComBars. *Hronský Beňadik*, TÓTH V. 2001: 196–197).

2. A ma is álló gótikus templom csupán néhány részletében őrzi az egykori monostortemplom maradványait. Az apátsági épületnek több viszontagsággal kellett szembenéznie az évtizedek alatt. A tatárok az apátság közvetlen környezetét is feldúlták, amiből arra következtethetünk, hogy az apátság is megszenvedhette a tatárjárást, viszont az okmányai és a temploma is épségben átvészelte a támadást. A 14. század végén azonban a falak omladozni kezdtek, majd a templom és a monostor is összeomlott. Az eredeti épületegyüttesből tehát nem sok részlet maradt fenn. A 19. század végi restaurálás során feltárták a mainál egy mellékhajóval keskenyebb és egy szentéllyel rövidebb, román stílusú templom

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

alapjait. A feltárt épületrészlet mellett csupán két tárgy őrizte meg a 11. századi állapotokat: egy keresztkút és egy nagy fafeszület. Az oklevelek tanúsága szerint 1405-ben gótikus stílusban újjáépített templom a század során többször is leégett, illetve idegen kézbe került, majd a század végén ismételten újjáépítették. A templom mai belső szerkezete hű a 15. század végi állapotokhoz, külseje is csak annyiban változott meg, hogy a védelmi szempontokat szem előtt tartva a 16. században négy méterrel megemelték a hosszfalát, illetve az ablakokat részben beépítették. Az apátság alapításának eseményeit felidéző szentélyi ablakok a 19. századból valók. A középső ablakon hazánk védasszonya, azaz Szűz Mária és a templom védőszentje, azaz Szent Benedek szerepel. Jobbra az alapító Géza király, illetve az alapítólevelet 1217-ben megerősítő II. András tűnik fel. A bal oldalon pedig Géza király öccse, Szent László, aki jelen volt a monostor felszentelésén, illetve az alapítólevelet 1124-ben megerősítő II. István király képe látható (KNAUZ 1890: 33–57).

Egy-egy monostor felépítése és az alapítólevél kiállítása között különféle viszony állhat fenn. Legtöbbször azonban erre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre biztos fogódzók, csak az adott oklevél szövegére támaszkodhatunk az időpontok meghatározásakor. A Garamszentbenedeki oklevél kiállítása és a monostor építése közti viszonyt a szakirodalom egyértelműen úgy értelmezi, hogy az oklevél kiállítását megelőzte az építkezés megindulása. Az alapítólevél múlt időben beszél a monostor építéséről („*Ecclesiam construere adoptavi*” – „egyházat óhajtottam építeni”; „*ibique favente Deo monasterium constitui*” – „és ott Isten kegyelméből monostort alapítottam”; „*ubi etiam ecclesiam Beati Benedicti construxi*” – „ahol Boldog Benedek egyházát is felépítettem”), ezért az is elképzelhető, hogy az építkezési munkálatok az alapítólevél keletkezésekor, azaz 1075-ben már be is fejeződtek. A garamszentbenedeki apátság történetét kutató szakemberek abban is egyetértenek, hogy az építkezés már Géza hercegsége idején (azaz az 1060-as években) elkezdődhetett (vö. KNAUZ 1890: 34–35; TAKÁCS 2001: 159; KEGLEVICH 2010: 48, 2012: 31–32). A kezdő időpont kijelölését segítheti az is, hogy a monostornak adományozott birtokok jelentős része a Géza hercegsége alatt álló területen feküdt, ami ugyancsak az alapítás 1074 előtti megindulását valószínűsíti (KOSZTA 2009: 289).

3. A Garamszentbenedeki oklevél több szempontból is fontos forrása a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak. Az oklevél egy jelentős, az ország sok részén birtokos bencés apátság alapításáról szól. Az oklevélben említett birtokok, illetőleg egyéb adományok 13 vármegye területén feküdtek, jelentős részük a Garam és a Nyitra folyók között, ebben a térségben a Duna mellett, ezen túl pedig a Tisza dél-alföldi szakaszánál és Biharban (vö. SZÖKE 2015: 31–36). A magyarországi latin nyelvű írásbeliség első évszázadában keletkezett, latin nyelven íródott alapítólevél emellett gazdag magyar nyelvű szörványanyaga miatt is figyelemre érdemes nyelvemlékünk. Jelentősége abban is megmutatkozik, hogy noha erre az oklevélre sokáig nem figyelt fel a nyelvészeti kutatás, monografikus feldolgozása további, státuszát tekintve hasonló oklevél feltáráshoz is hozzájárult (KOVÁCS É. 2018; PELCZÉDER 2022).

Ez az oklevél ugyanis éppen a sajátos nyelvi státusza miatt rekedt kívül a nyelvészeti érdeklődésen: a Garamszentbenedeki oklevél úgynevezett interpolált oklevél. Nyelvi, nyelvtörténeti szempontból az interpolált oklevelek a hiteles és a hamis oklevelek között elhelyezkedő, átíratban fennmaradt oklevelek. A diplomatika a hamisítás egy fajtájának tekinti az interpolált oklevelek keletkezési módját (SZENTPÉTERY 1930: 7; ÉRSZEGI

1986: 13; SOLYMOSI 2001: 156, 2006: 12), és tulajdonképpen nyelvészeti szempontból is a hamis oklevelek egy speciális típusának számítanak. Ezek az oklevelek ugyanis úgy keletkeztek, hogy az eredeti oklevelet később (sokszor évszázadokkal később) hosszabb-rövidebb részletek beszúráásával egészítették ki. Az újólag beszúrt, hamis részek az oklevél átírása során váltak egy egységgé létrehozva ezzel magát az interpolált oklevelet. Ebből az is következik, hogy az ilyen típusú oklevél nyelvi elemzése során a hamis oklevelek és az átiratok jellemzőit egyaránt szem előtt kell tartanunk (vö. SZÖKE 2015: 18–22).

A Garamszentbenedeki oklevelet három évszámmal datáljuk. Az 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 206) évszám azt sugallja, hogy az 1075. évi oklevelet két ízben is átírták: a 12. század eleje után a 13. század első felében is. Az igazság azonban az, hogy ezek hamis átiratok, azaz nem 1124-ben és nem 1217-ben keletkeztek, hanem csak a 13. század végén, miután több ízben is kiegészítették (azaz interpolálták) az eredeti 1075. évi oklevelet. Az I. Géza alapításáról és adományairól szóló oklevelet tehát csak a II. András korára hamisított átiratból ismerjük. Az eredeti 1075. évi oklevél a 16. század eleje után tűnt el, az 1506. év után már nem tudunk a létezéséről (SZÖKE 2015: 23–28).

4. Az oklevélben mintegy másfél száz helynek csaknem 250 adata szerepel. Az oklevél keletkezése és fennmaradása miatt azonban ezeknek a neveknek nyelvi szempontból nem egyforma a forrásértéke. A Garamszentbenedeki oklevél kronológiai szempontból meglehetősen rétegzett oklevél. Az alapítólevélben egyaránt jelen lehet az eredeti oklevél, az interpolációk, illetőleg az átirat(ok) nyelvi lenyomata. A nyelvi vizsgálat során azonban célszerű csupán két, a 11. századi és a 13. századi kronológiai sík között különbséget tenni (SZÖKE 2015: 24). A bizonytalan nyelvészeti státuszú oklevelek eredeti és interpolált részeinek az elhatárolása nem a nyelvészek, hanem a történészek, illetőleg a diplomatikusok illetékességi körébe tartozik. A Garamszentbenedeki oklevélről két, az oklevél különböző időszakokban keletkezett részeit elkülönítő oklevélközlés is készült. GYÖRFFY GYÖRGY (DHA. 1: 204–218) előtt a szlovák RICHARD MARSINA is megjelentette az alapítólevél kritikai kiadását (CDES. 1: 53–58).¹ A két réteg közötti különbségtételt segíthetik például a birtoklástörténeti vagy latin szóhasználati ismeretek. Az alapítólevélben számos olyan név található például, amelyeknek az ügyében az apátság a 11. és 13. század között perben állt, ezek a nevek tehát vélhetően nem szerepeltek az eredeti és hiteles 1075. évi oklevélben. A határpontokra pedig olykor a 11. században ismert *terminus*, máskor pedig a 13. században gyakori *meta* szóval utal az interpolált oklevél, ezzel is árulkodva az adott oklevélrész keletkezési idejéről (SZÖKE 2015: 40–41).

A kronológiai rétegzettséget a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek helyneveinek forrásértékét vizsgálva két szinten kell értelmeznünk: helynévtörténeti és nyelvtörténeti szinten. A nevek nyelvtörténeti forrásértéke csak a helynévtörténeti státuszuk feltárása után határozható meg. A kritikai kiadásokra támaszkodva azt kell tehát legelőször megvizsgálnunk, hogy a nevek közül melyek szerepeltek az interpolált oklevél mögött lévő eredeti oklevélben: ezeknek a neveknek helynévtörténeti szempontból vélhetően 11. századi forrásértéke van. Az utólag beszúrt részek nem szerepeltek a 11. századi oklevélben,

¹ A két kiadás nem azonos módon jelölte ki az utólag beszúrt részeket (ehhez vö. SZÖKE 2015: 43–50). Munkáimban én magam alapvetően a GYÖRFFY GYÖRGY-féle elhatárolást tekintetem kiindulópontnak.

a 13. században egészítették ki ezekkel az egységekkel az oklevelet. Névtörténeti forrásértékük ettől függetlenül lehet 11. századi vagy legalábbis korábbi a 13. századnál. Erről a lehetőségről tanulmányom egy későbbi pontján részletesen is szólok.

A helynevek nyelvtörténeti forrásértékére a nevek hangalakjából és hangjelölési módjából következtethetünk. Korai nyelvtörténeti forrásértéke alapvetően csak a korai helynévtörténeti forrásértékű neveknek lehet. A 11. századnál későbbi névtörténeti forrásértékkel rendelkező nevek nyelvtörténeti jellegzetességei csak abban az esetben mutathatnak a 11. századra, ha az oklevélíró ezzel tudatosan el kívánja rejtteni az oklevél(rész) kései keletkezését. Az eredeti oklevélrészek helynevei között találkozhatunk tehát nagyobb mértékben 11. századi nyelvtörténeti forrásértékű helynevekkel. Abból következően azonban, hogy egy interpolált oklevél eredeti és utólag hozzáillesztett részei valójában egy átírás során váltak egyetlen egységgé, nem garantálható, hogy az interpolált oklevél eredeti részeiben az 1075. évi oklevéllel megegyezően vannak lejegyezve a nevek. Az átiratokra jellemző modernizáló lejegyzés következtetlensége miatt az eredeti részek neveit sem tudjuk nyelvtörténeti szempontból automatikusan értékelni. Ezzel ellentétes irányú folyamat is elképzelhető. Az utólag beillesztett részek helyneveinek a nyelvtörténeti forrásértékéről első körben azt gondolhatnánk, hogy ezeknek a részeknek a státusza egyértelműen meghatározható. Tekintettel arra, hogy az 1075. évi oklevélben még nem szerepeltek ezek a nevek, 13. századi nyelvtörténeti forrásértéket tulajdoníthatnánk nekik. Ha azonban ebben a részben olyan név kerül elő, amelyet az interpolált oklevél eredeti része is említ, vagy korábban más forrásban már feltűnt, akkor a korábbi lejegyzési formák hatással lehetnek az interpolált oklevél utólag beillesztett részének írásmódjára. Az is előfordulhat tehát, hogy egy utólag beszűrt név 11. századi nyelvtörténeti forrásértékkel szerepel az oklevélben. Mindez csak akkor tárható fel eredményesen, ha egymástól elkülönítve vizsgáljuk az oklevél helyneveinek névtörténeti és nyelvtörténeti forrásértékét, és a sorrendiségre is gondot fordítunk, azaz a nevek történetével foglalkozunk először és csak ezt követően a lejegyzésük módjával (mindehhez vö. SZÖKE 2015: 56–82).

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a Garamszentbenedeki oklevél eredeti és utólag beillesztett részeiben lehetnek 11. és 13. századi forrásértékű helynevek névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt.²

5. Az alapítólevél neveinek mintegy kétharmad része szerepel az oklevél eredeti részében: ezeknek a nagy része már biztosan létezett a 11. században, azaz névtörténeti szempontból a korai nevek közé tartoznak. Ezek a nevek – amennyiben a Garamszentbenedeki oklevélből adathatók legelőször, és a mai napig léteznek – az alapítólevéllel együtt idén 950 évesek. Természetesen lehetnek akár régebbiek is, de (hiteles) adatok híján ezt csak feltételezhetjük. Ilyen településnév például *Bihar* Bihar vármegyéből, *Doboz* Békés vármegyéből, *Csany* (a mai Csanytelek) Csongrád vármegyéből, *Szolnok* Külső-Szolnok vármegyéből vagy *Vác* Nógrád vármegyéből (további példákhoz vö. SZÖKE 2015: 155–208).

Noha az oklevél eredeti részében szereplő nevek a Garamszentbenedeki alapítólevél legbiztosabban meghatározható helynevei, azt is fontos szem előtt tartanunk, hogy a diplomatikai szempontok alapján kijelölt korai oklevélrészek említhetnek olyan he-

² Arra, hogy az eredeti részek helynevei helynévtörténeti szempontból hogyan lehetnek 13. századiak, a tanulmányom következő egységében adok magyarázatot.

lyeket, amelyeknek az eredeti oklevél keletkezése és az interpoláció között eltelt időben megváltozott a neve, talán éppen az apátsági birtoklás következményeként (vö. SZÖKE 2021). Az apátsági birtoklással összefüggő névváltozást jól mutatja a Tihanyi alapítólevél *Disznó* nevű birtokának a birtokosra utaló *Apáti* névvel való felcserélődése (HOFFMANN 2010: 99–100).

A Garamszentbenedeki oklevélben nem találunk kifejezetten az apátsági birtoklásra utaló helynevet, de esetleg ide tartozhat a Csongrád megyei Csany határában az *in monte presbiteri*-ként említett hely (DHA. 1: 216). A szövegrészről nem dönthető el ugyan egyértelműen, hogy valós használatú tulajdonnevet rejt-e, vagy csupán a hely körülírásaként szerepel, de amennyiben tulajdonnévi előfordulásnak tartjuk, magyar névként a hegynévi analógiák alapján kétrészes *Pap-hegy* vagy *Pap hegye* formában rekonstruálhatjuk. Egyházi névként esetleg kapcsolatba hozható az apátsági birtoklással, amiből az következhet, hogy annak ellenére, hogy az oklevél eredeti, azaz az 1075. évi oklevélből származó részében szerepel, a helynévtörténeti forrásértéke későbbi lehet a 11. századnál.

Ilyen esetekben természetesen nem az adott helyek 11. századi létezése, illetve említése kérdőjeleződik meg, azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a modernizálás egy átírás során a nevek lejegyzésének módosítása mellett olykor a nevek cseréjében is tetten érhető. Ennek szükségessége az oklevelek jogi természetéből adódik, amennyiben ugyanis a 11. században adományba kapott helynek a neve időközben megváltozott, a birtokos érdekeit az szolgálta a legjobban, ha később az adomány már az új névvel szerepelt az oklevélben (mindehhez vö. SZÖKE 2021: 45).

6. A fennmaradó egyharmad név az oklevél 13. században interpolált részében szerepel. Egy-egy utólag beillesztett szövegrészlet eltérő módon változtatta meg az eredeti oklevél szövegegységét. Az interpolált szöveghelyeknek nyelvi szempontból két fő típusa van: az irreleváns és a releváns interpolációk. Irreleváns interpolációknak azokat a szövegegységeket tekintjük, amelyek nem tartalmazzak (magyar nyelvű) helynevet, azaz nyelvi szempontból elemezhetetlenek. Ezzel szemben a releváns, azaz a helyneveket is tartalmazó interpolációknak 5 típusát különíthetjük el a Garamszentbenedeki oklevél alapján. 1. az alapítólevél hiteles részeiben is szereplő interpolált helyneveket, 2. a felsorolásszerűen egymást követő rövid mondatos interpolációkat, 3. a szórványok névtestében bekövetkezett interpolációkat, 4. a hiteles birtokadományok interpolált határleírását, 5. a hiteles birtokadományok hiteles határleírásainak egy részére kiterjedő interpolációkat. Tanulmányom további részében az egyes típusokon végighaladva azt nézzük meg, hogy megfogalmazhatók-e olyan általános érvényű megállapítások, amelyek a csoport neveinek névtörténeti forrásértékét meghatározzák (vö. SZÖKE 2015: 66–67).

6.1. Az első típusba tartozó neveknek, bár a 13. században kerültek bele az oklevélbe, 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk. Az oklevél eredeti részeiben való feltűnésük miatt a nevek névtörténeti forrásértéke interpoláltságuk ellenére is pontosan meghatározható.

Bars vármegyét, illetőleg Bars települést például több alkalommal említi az alapítólevél eredeti és interpolált része egyaránt. Az interpolált részben a *Bors* alak mellett a véghangzós *Borsu* forma is feltűnik, ezzel szemben az eredeti rész mindkétyszer *Borsu* névvel utal a helyre (vö. DHA. 1: 213, 214, 218, SZÖKE 2015: 157–158). Bár ez a tanulmány alapvetően a Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveinek névtörténeti

forrásértékének problematikájával foglalkozik, ezen a ponton érdemes néhány szót ejteni a nyelvtörténeti forrásértékekről is. Egy helynév különböző említéseit – legyenek akár azonos módon, akár különbözően lejegyezve – helynévtörténeti szempontból csak egyféleképpen tudjuk értékelni. A nyelvtörténeti elemzés a lejegyzésből indul ki, így a különböző formák ebből a szempontból különböző kronológiai rétegekhez is tartozhatnak. A hangváltozás kronológiai jellemzőit figyelembe véve (BÁRCZI 1958: 18–24, valamint E. ABAFFY 2003: 321–323, KATONA CS. 2020: 84–85) a Garamszentbenedeki oklevél véghangzós neveiről úgy vélekedhetünk, hogy az interpoláció, illetve az átírás ellenére nagyon nagy százalékban az eredeti lejegyzést őrzik. Az 1270-es évekre ugyanis, amikor a Garamszentbenedeki alapítólevelet interpolálták, a véghangzók szinte kivétel nélkül eltűnhettek. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelekben nem a tényleges használat, hanem a korábbi korokban keletkezett és forrásként felhasznált oklevelek mintája alapján maradhatott meg. A tövégi magánhangzó nélküli adatok pedig lehetnek 11. századiak, de az interpoláció korának hangtörténeti jellemzőit is mutathatják (vö. SZÖKE 2015: 40–41).

A helynév teljes Árpád-kori adatsorát megnézve (Gy. 1: 429–431) nem látszik ez a különbségtétel, de talán nem lényegtelen megjegyezni, hogy – bár az elkülönítés nem mindig könnyű – a *Borsu* formák a vármegyét, az oklevélben egyedüli *Bors* alak pedig a települést nevezi meg (vö. SZÖKE 2015: 157). A két hely elválasztásának az igénye is indokolhatja tehát a kétféle lejegyzési formát. Az interpolált szövegrész kétféle írásmódja mögött az is meghúzódhat továbbá, hogy az oklevelet lejegyző írnok egyszer az eredeti oklevélben szereplő véghangzós formát írta el, másszor pedig a saját korában tapasztalt véghangzó nélküli *Bors* nevet. A Tihanyi alapítólevél megmutatja, hogy a véghangzós nevek mellett a 11. században is gyakoriak voltak már a véghangzó nélküliek is (BÁRCZI 1951: 71). A Garamszentbenedeki oklevél *Bars* neve kapcsán azonban valószínűnek látszik, hogy a 11. századi eredeti oklevélben még csak véghangzós formában szerepelt a név, így tűnik fel ugyanis az interpolált oklevél eredeti részében.

6.2. A később beillesztett nevek között a 13. századnál korábbi névtörténeti forrásértékeket akkor is találhatunk, ha az interpolált oklevél keletkezését (azaz az 1270-es éveket) megelőzően valamely nevet már említik a források. A releváns interpolációk második típusaként említett rövid mondatos említések között számos ilyet találunk, így azoknak a 13. század végénél korábbi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk. Az ebbe a csoportba tartozó nyolc rövid mondatos interpolációk mindegyike egyetlen helynevet tartalmaz, és az oklevél nem mond semmit a hely elhelyezkedéséről: „In Sari terram unius aratra cum silva et fenetis” – „Sari-ban 1 ekealja földet erdővel és kaszálókkal” (DHA. 1: 214, SZÖKE 2015: 69). A nyolc név közül hat az interpoláció koránál korábban keletkezett forrásban is szerepel: Mikofalu, Sárófalu és Tajna településeknek a 13. század első feléből valók az első ismert adatai: 1247>1357: *Mykola* (Gy. 1: 462), 1245: *Sarow* (Gy. 1: 471), 1209 P.: *Tayna* (Gy. 1: 479), Belleg, Füss és Kakat települések pedig még korábban, az 1156. és 1157. évi oklevelekben tűnnek fel először: 1156: *Beleg*, *Fius* (Gy. 1: 434, 440), 1157: *Cokot* (Gy. 2: 293).

6.3. A releváns interpolációk harmadik típusát, a névtestben bekövetkező interpolációkat egy adat képviseli az alapítólevélben: a Bihar megyei *Rikachi*(*Artand*) forma. Mindkét kritikai kiadás szerzője úgy gondolja, hogy a 11. századi oklevélben a *Rikachi* név szerepelt, és ez a 13. században egészült ki az *Artand* névvel. A település ma az *Ár-*

tánd nevet viseli, az új név elterjedését egy 1334. évi oklevél le is írja, amikor azt mondja, hogy az egykor *Rikács*-nak nevezett falut, ma *Ártánd*-nak mondják: „quod quedam possessio oym *Rykalch* vocata, nunc vero *Arthand* nominata” (Str. 3: 253). Az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai bulla *Richaz* neve (Str. 1: 190) is alátámasztja az interpolációt, vagyis azt, hogy az eredeti oklevélben valószínűleg a *Rikács* név szerepelt. Az interpolálást követően ez a név eltűnik a használatból, az *Ártánd* pedig gazdagon adatolható (RÁCZ 2022: 34). Ebből az következik tehát, hogy az egyszeri előfordulását *Rikács*név *ártánd* név valószínűleg nem tükröz valós névhasználatot. Ez az előfordulás az oklevél eredeti részeinek helynévtörténeti forrásértékéről mondottakat támaszthatja alá. Azt tudniillik, hogy az ezekben a részekben szereplő nevek alapvetően korai névtörténeti értékűek, de ha időközben megváltozott a helynek a neve, akkor azt igyekeztek jelölni. *Rikács* esetében – egyelőre ismeretlen okból – nem kicserélték a régi nevet az újra, hanem mellé írták. A névváltoztatás mögött – ahogyan erre utaltam korábban – nagyon sokszor az apátsági birtoklás ténye áll. Ez a névváltoztatás is erre vezethető vissza. Az új név ugyanis az *ártány* ’herélt kandisznó’ szóból alakult a *-d* képzővel (FNESz.) tekintve, hogy a település lakossága disznóval adózott az apátságnak (vö. Str. 3: 253). Ez a szemantikai jegy fejeződik ki a település új és a mai napig létező *Ártánd* nevében.

6.4. Amellett, hogy az oklevelek interpolálásának kétségtelenül lehetett a célja a tulajdonjog meghamisítása, az interpolált oklevelek helynévtörténeti forrásértéke után kutatva nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a szóbeliség uralkodó helyzete sokáig háttérbe szoríthatta az oklevelek kiállítására irányuló igényt. Ez a körülmény – bár országos jelentőségű eseményekről van szó – nyilvánvalóan az apátságok alapító iratának a létrejöttét is befolyásolta. Nemcsak úgy, hogy egyáltalán nem állítottak ki oklevelet, hanem leginkább úgy, hogy (a nem megszilárdult szokás miatt) az alapításkori okirat nem tért ki minden fontos részletre, minden adományra, amelyet az írásbeli bizonyítás megerősödésének a korában pótolni kényszerültek. Ennek volt az egyik módja az, hogy a meglévő, de hiányos okleveleket utólag kiegészítették (vö. FÜGEDI 1991: 39–40; SZOVÁK 2001: 37). A nevek névtörténeti forrásértéke szempontjából ez nem kevesebbet jelenthet, mint azt, hogy az utólagosan beszúrt részek helynevei között akkor is szép számmal lehetnek olyanok, amelyek már a 11. században is léteztek, ha azokat az interpolált oklevelek eredeti részei, illetve egyéb források nem említik. Nyelvi szempontból ráadásul annak sincs jelentősége, hogy az utólag beszúrt részek (a 11. századra vonatkozóan) valótlant állítanak, ha a név létezett már a 11. században, a névtörténeti forrásértéke a hamis információk ellenére is 11. századi.

Az interpolált oklevelek keletkezésének ezek a körülményei jelentősen meghatározhatják a következő két típusba tartozó helynevek névtörténeti forrásértékét. Mind a hiteles birtokadományok interpolált határleírásai, mind a hiteles birtokadományok hiteles leírásának egy részét érintő interpolációk tartalmazhatnak olyan neveket, amelyek már léteztek a 11. században. Elképzelhető, hogy bizonyos esetekben azért nem szerepel a határleírás vagy a határleírás egy része az eredeti oklevélben, mert a kiállításakor ezt még nem tartották fontosnak. Ilyen esetben is lehet ugyanakkor az utólag beillesztett határleírások, határleírásrészek határpontjai között olyan, amelyet más névvel jegyeztek volna le a 11. században, vagy esetleg még nem is volt neve a helynek. Ezt az egyes nevek minden körülményre kitekintő vizsgálata tárhatja fel, de elképzelhető, hogy örökre homály fedi. Az is előfordulhatott természetesen, hogy a határleírásokra vonatkozó interpolációk egy

része a birtokolt terület nagyságát kívánta meghamisítani, vagy visszavetíteni azt a 11. századra. A hiteles határleírások egy részére kiterjedő interpolációkra – természetükből adódóan – ez még inkább igaz lehet. Ezek a birtoklástörténeti szempontból jelentős változások, hamisítások a nevek névtörténeti forrásértékét változatlanul hagyhatják, amennyiben egy-egy ilyen határleírásban szereplő névről be tudjuk bizonyítani, hogy már a 11. században is létezett.

Két Csongrád vármegyei település (Alpár és Sági) határleírásának végét érintő kiegészítésben is szerepel a *Kurth* (mai Tiszakürt) településnév (vö. SZÖKE 2015: 75–76). A törzsnévi eredetű helynevekről korábban vallott nézetek, miszerint a 11. század első fele után már nem keletkezhetek ilyen nevek, mára már elavultak (KRISTÓ 1976: 42). A *Kürt* név kronológiája kapcsán sem támaszkodhatunk pusztán a név törzsnévi eredetére. A környékről előkerült leletek alapján az azonban biztosnak tűnik, hogy a honfoglalás óta lakott a település (LASZLOVSZKY 1981: 18, Adatok 2: 485). Mindez nem igazolja természetesen, hogy a 13. századi lejegyzés előtt is már *Kürt* volt a hely neve, de ez erősen feltételezhető.

7. A tanulmányom elején jelentős nyelvemlékként utaltam a Garamszentbenedeki oklevélre. Annak ellenére ugyanis, hogy bizonytalan kronológiai státuszú oklevélről van szó, azaz szövegében alapvetően két kor (a 11. és a 13. század) hangjelölési és névhasználati szokásai keverednek, névtörténeti szempontból fontos forrásként vehetjük figyelembe a nyelvi adatokban, írott szövegekben nem bővelkedő 11. század vonatkozásában. Ezt a kijelentésünket egyrészt arra alapozhatjuk, hogy a nevek kétharmada az interpolált oklevél eredeti részeiben szerepel, másrészt pedig – reményeim szerint – e jeles évfordulóra írt tanulmányommal azt is sikerült igazolni, hogy az utólagos beszúrásnak tekintett részek helynevei között is szép számmal lehetnek korábbi keletkezésűek. Az interpoláció koránál korábbi létezés bizonyos esetekben az interpolált oklevél 1075. évi oklevélből származó részei vagy egyéb források egyértelműen igazolják. Más esetekben pedig az interpolált helynevek csoportok szerinti elemzése alapján következtethetünk korábbi névtörténeti forrásértékükre.

Kulcsszók: alapítólevél, helynevek, évforduló, helynévtörténeti forrásérték, bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- Adatok 2. = *Adatok Szolnok megye történetéből* 2. Szerk. BOTKA JÁNOS. Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 1989.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CDES. = RICHARD MARSINA, *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae 1–2*. Academiae Scientiarum Slovaciae, Bratislavae, 1970–1987.
- ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 4. München, Trofenik, 1975.

- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196.* Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- ÉRSZEGI GÉZA 1986. Oklevéltan. In: KÁLLAY ISTVÁN szerk., *A történelem segédtudományai*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest. 12–28.
- FÜGEDI ERIK 1999. Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio: a nemzetiségi monostor. *Századok* 125: 35–67.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névérvarchívum Kiadványai 16. Debrecen Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. A Magyar Névérvarchívum Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KEGLEVICH KRISTÓF 2010. A garamszentbenedeki apátság története az Árpád-korban. In: NAGY BALÁZS szerk., *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest. 43–69.
- KEGLEVICH KRISTÓF 2012. *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és Anjou-korban (1075–1403)*. Capitulum 8. Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke, Szeged.
- KNAUZ NÁNDOR 1890. *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság 1*. Budapest.
- KOSZTA LÁSZLÓ 2009. A nyitrai püspökség létrejötte. Nyitra egyháztörténete a 9–13. században. *Századok* 143: 257–318.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névérvarchívum Kiadványai 48. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 55. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged.
- LÁSZLOVSZKY JÓZSEF 1981. A Tiszazug középkori emlékeinek régészeti kutatása. In: SZABÓ LÁSZLÓ szerk., *10 éves a Tiszazug kutatása*. Damjanich János Múzeum, Szolnok. 17–29.
- PELCZÉDER KATALIN 2022. *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. A Magyar Névérvarchívum Kiadványai 56. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2022. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Partium Kiadó, Nagyvárad.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtudományai*. Osiris Kiadó, Budapest. 153–168.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Str. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* 1–3. Szerk. FERDINANDUS KNAUZ – LUDOVICUS CRESSENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Bencés Főapátság, Pannonhalma. 35–47.
- SZÖKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névérvarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZÖKE MELINDA 2021. A hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 43–54.

- TAKÁCS IMRE 2001. Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Bencés Főapátság, Pannonhalma. 159–226.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.

The founding charter of Garamszentbenedek turns 950 years old

The Garamszentbenedek charter was issued in 1075, which makes it 950 years old this year. This document is an important source for Hungarian historical linguistics in several respects. It concerns the foundation of a significant Benedictine abbey that held estates in many parts of the country. As a product of the first century of Latin literacy in Hungary, the founding charter is also noteworthy because of its rich collection of Hungarian words, making it a valuable linguistic remnant. Its significance also lies in the fact that although linguistic research paid little attention to it for a long time, its monographic analysis has contributed to the discovery of other charters of similar status. In this study, written for this notable anniversary, I explore how the founding charter can be evaluated as a source for place-name history. The charter has not survived in its original form, only in a 13th-century expanded (i.e., interpolated) version. Because of its uncertain chronological status, its text essentially combines the spelling and naming conventions of two periods (the 11th and 13th centuries). Nevertheless, from the perspective of name history, it can be considered an important source for the 11th century, for which we otherwise have few data. This statement can be supported, first, by the fact that two-thirds of the names appear in the original parts of the interpolated charter, and second, that among the toponyms in the later additions there may also be a considerable number of an earlier origin. In some cases, the existence of names earlier than the interpolation is clearly proven by the parts of the interpolated charter derived from the 1075 charter or by other sources. In other cases, the earlier value of the interpolated toponyms as sources can be inferred from a grouped analysis of the names.

Keywords: founding charter, toponyms, anniversary, source value of place names for historical toponomastics, charters of uncertain chronological status.

SZŐKE MELINDA
Debreceni Egyetem